

ТӨВ АЗИД ДЭЛГЭРСЭН АЛЕКСАНДРЫН ТУУЖ^{97, 98}

Boyle, John Andrew (Манчестр)

Орчуулсан: Ц.Отгонсүрэн⁹⁹

Хянан зөвлөсөн: Б.Отгон¹⁰⁰

⁹⁷ 1972 онд Любект болсон Германы Дорно Дахины Нийгэмлэгийн хуралдаан дээр уншсан өгүүллийг дахин хянаж, засварласан эх юм.

⁹⁸ Эл өгүүллийг орчуулах явцад хийсэн тэмдэглэгээний талаар энд товч тайлбарласуу. Үүнд: 1. “1)” нь уг өгүүллийн зохиогчийн зүгээс тухайн бичвэрт холбогдох зүүлт, тайлбарт хийсэн тэмдэглэгээ болно; 2. “1” гэсэн хөл тэмдэглэгээ (footnote) нь уг өгүүллийн орчуулагчийн зүгээс нэмэлт тайлбар (аль (монгол, англи) үгэнд тайлбар хийснээс хамааран үг тус бүрийн ард хөл тэмдэглэгээг хийсэн болно)-г өгсөн тэмдэглэгээ болно; 3. Оноосон нэр тус бүрийг галиглахдаа тухайн нэрийн холбогдох цахим бичвэрт тэмдэглэсэн дуудлагыг баримталсан бөгөөд ард нь хаалт “()” дотор уг эхийг хадгалах үүднээс өгүүлэл дэх тухайн оноосон нэрийн язгуур хэлбэрийг хэвээр нь бичиж, зарим нэр хийгээд хэрэг явдлын талаар дэлгэрэнгүй мэдээлэл авахыг хүссэн судлаачид, уншигчдад зориулан хөл тэмдэглэгээг давхар хийж, холбогдох цахим хаяг болон бусад эх сурвалжийг оруулав; 4. Зарим эх сурвалж буюу зохиолын нэрийг орчуулж, уг өгүүллийн зохиогч үсгийн налуу хэлбэрээр ялган тэмдэглэсэн хийгээд оноосон нэр болон зарим тодотгол зэргийг том үсгээр тэмдэглэсэн, мөн түүнчлэн догол мөр, хоосон зай үлдээсэн зэргийг тус тус тэр хэвээр нь үлдээв.

⁹⁹ Доктор, МУИС, ШУС, ХУС-ын Их Британи, Америк судлалын тэнхим, <https://orcid.org/0009-0006-2843-9164>

¹⁰⁰ БНХАУ, Баруун Хойдын Үндэстний Их Сургуулийн Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургуулийн профессор Б.Отгон (PhD)-ны удирдсан “*The major project of China’s National Social Science Fund: Translation and Comparative Study of Catalogues of the Mongolian Documents in Russian Collections* (Project No.18ZDA323)” төслийн хүрээнд Македоны Александр III (Аугаа Александр, НТӨ 365-323)-т холбогдох сурвалжууд болон баримт сэлтийн талаар дорно дахины судлаач, түүхч, Британийн эрдэмтэн JOHN ANDREW BOYLE (1916-1978)-ийн бичсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлүүдийг орчуулан, зохиогчийн бичсэн он цагийн дарааллаар цуврал болгон хүргэж байгаагийн хоёр дахь нь болно. Эдгээр өгүүллийг орчуулах явцад холбогдох тайлбар, үг, хэллэг, нэр, нэршлийг орчуулж, галиглан буулгахад мэргэжлийн зөвлөгөө өгсөн МУИС-ийн, ШУС-ийн,

Берлин дэх Турфаны цуглуулгын гар бичмэлүүд дотор 14-р зууны эхэн хагаст эмхэтгэсэн буюу хураангуйлан бичсэн Александрын тууж¹⁰¹-ийн монгол хувилбарын нэгэн тасархай хадгалагддаг бөгөөд хожмоо нэрт монголч эрдэмтэн ПОППЕ (1957 онд)¹⁾, КЛИЙВЕЗ (1959 онд)² нар хянан найруулж, орчуулжээ.

Поппегийн үзэж байгаагаар “Александрын домог дундад зууны үеийн Европ, Африк болон Ази тивийн ард түмний дунд ихэд дэлгэрчээ. Эл домгийн этиоп, сири, араб, турк хэлээр бичсэн хувилбарууд өнөөг хүртэл үе уламжлагдан ирсэн ч монгол хэлээр бичсэн хувилбар байдаг тухай сонсож байсан удаагүй. Гэхдээ энэхүү хувилбараар (ч юм уу, бас өөр нэг хувилбараар ч байж болох талтай) дамжин хэдийнээ тархсан гэж үздэг. Тиймээс дээр дурдсан тэрхүү тасархайнуудад ач холбогдол асар их юм. Энэ нь Александрын домог монголчуудын дунд хэдийнээ танигдсанаас гадна монголын эртний уран зохиол бол бидний төсөөлж байснаас илүү өргөн цар хүрээг хамарч байсныг нотолж буй хэрэг юм.”³

Гэхдээ энэхүү үнэт дурсгал, чухал баримт бидний үед бүрэн эхээрээ хадгалагдан үлдээгүй ч, Александрын тухай домог яриа Төв болон Зүүн Хойд Азид орж ирсэн гэх нотолгоо хангалттай байх агаад үүний нэг нь Александртай холбоотой домог яриа эрт цагаас нааш Түрэг, Монгол түмний үндэсний уламжлалд шингэсэн явдал юм. Уг үлгэр¹⁰²

ХУС-ын багш Б.Азаяа, Б.Арьяажав, Ц.Баттулга, Г.Бат-Учрал, С.Булгантамир, Н.Гэрэлмаа, Б.Пүрэвсүрэн, Г.Эрдэнэнаран нарт чин сэтгэлийн талархал илэрхийлье.

¹⁰¹ Англи хэлний “Romance” хэмээх үгэнд “1. ...; 2....; 5.Өнгөрсөнд болсон баяр жаргал, адал явдлыг магтан дуулсан үлгэр (*Oxford Advanced Learner’s Dictionary*, 2010)” гэх утга бий. Энэ үгийн монгол орчуулгыг шүүн үзвэл: 1. “1. ...; 4. Хүлэг баатрын/дайчин эрсийн туульс, роман” (*Oxford-Monsudar English-Mongolian dictionary*, 2004); “1. ...; 2. Адал явдал; ...” (Чинбат.Э, 2001); “1. ...; 2. Адал явдалт роман, дундад зууны үеийн баатар эрсийн туульс; 3. ...” (Ганхуяг.Ч, 2010) гэжээ. Харин “Романс” хэмээх нэр томъёог монгол хэлнээ: 1. “хөгжимтэй хамтран дуулах, уянгалаг аятай дуут хөгжим – энэ нь дуу, романс, найрал дуу, дуурийн ари гэх мэт (*Монгол хэлний их тайлбар толь*); 2. “Уянгал дуу” (Дулам. С & Хасбаатар. Ц, 1980); 3. “Хүүрнэл дуу” (Бадраа.Ж, 2017) гэх мэтээр оноожээ. Энэхүү орчуулгын утга уг эхийн агуулгатай төдийлөн дүйхгүй учир “Түүхэн үндэстэй хэрэг явдлыг уран сайхан оруулан хувиргаж бичсэн, томоохон хэмжээний шүлгээр юм уу үргэлжилсэн үгээр бичсэн зохиолыг хэлнэ (Ч.Билигсайхан)” (Мөнхбаяр.Б, 2011) гэснийг харгалзан “Тууж” гэсэн үгээр орчуулав.

¹⁰² Англи хэлний “story” гэх үгийг “1. Олон түмэнд танилцуулах зорилготойгоор зохиогч, өгүүлэгчийн хийсэн элдэв үйл явдал хийгээд хүмүүсийн тухай тодорхойлолт; 2. Хэн нэгэнд юу тохиолдсон тухай яриа; 3. Өнгөрсөнд болсон үйл явдал хийгээд хэрхэн өрнөсөн тухай хэрэг явдал; 4. ... ; 5. ” (*Oxford Advanced Learner’s Dictionary*, 2010) хэмээн тайлбарлажээ. Харин монгол хэлнээ “1. Явдал, хэрэг явдал; 2. Өгүүллэг, хүүрнэл, үлгэр; 3. Өгүүлэл; Зохиомол явдал; 4. Үйл явдал” (*Oxford-Monsudar English-Mongolian dictionary*, 2004); “1. Өгүүллэг, тууж; 2. ... ; 3. Түүх, үлгэр домог, үлгэр; 4. ... ; 5. Ярьсан зүйл, ам дамжсан яриа” (Чинбат.Э, 2001); “1. Үлгэр; 2.

(story)-ийг Несторын номлогчид¹⁰³ Төв Ази, Ойрх Дорнодод ирэхдээ авчирч, Александртай холбоотой Христийн домог⁴⁾-ийн хувилбар болгон түгээн дэлгэрүүлсэн байх магадлалтай бөгөөд энэ нь Ромын эзэнт гүрний зүүн хойд захаас холгүй нэгэн газар, 514 онд (магадгүй 515 онд) нэр нь үл мэдэгдэх зохиогч ертөнцийн төгсгөлийг зөгнөн бичсэн зохиол ажээ⁵⁾.

Александр хаан ширээнээ заларсны 2-р онд (7-р он байж болох талтай) энэ ертөнцийг бүхэлд нь таньж мэдэх зорилгоор нутгаасаа гарсан тухай уг домог (legend)-т өгүүлдэг. Зүүнш аялсаар тэрээр наран цаахантаа нь хөөрөх¹⁰⁴ нэгэн их далайд хүрч ирлээ. “Тэрхүү далайн чанадад нар мандах¹⁰⁵-ын үест тэнд байсан хүмүүс уулсыг нүхэлж барьсан сууцандаа хэдэн зуу, хэдэн мянгаараа бүгж, зарим нь хэт халахаас айж ус руу орцгоож, бас нар гал адил төөнөх үед хүн, адгуусны алин болох нь үл ялгагдах нэг хэсэг нь газар түүрүүлгээ харан хэвтсэнтэй таарч байлаа”⁶⁾. Наран ургах¹⁰⁶ зүгт орших нэгэн улсын тухай өгүүлэх эл үлгэрийг Коран (The Quran¹⁰⁷) судар⁷⁾-т товч боловч дурдсан бөгөөд өөрөөр хэлбэл “задын чулуу¹⁰⁸ (rain-stone)”-ны уг гарвалийн тухай нэгэн домог (legend)-ийг Саманид (Sāmānid)-ын удирдагч Исмаил ибн Ахмад (Ismā‘īl ibn Ahmad)-ын цаг үед амьдарч асан Абу ал-Аббас Иса бин Мухамад ал-Марвази (Abu’l- ‘Abbās ‘Īsā b. Muhammad al-Marwazī)-ын даалгавраар 13-р зууны үеийн газарзүйч, Яахут (Yāqūt) тэнд

Өгүүллэг” (Ганхуяг.Ч, 2010) тус тус орчуулжээ. Дээрх тайлбар хийгээд орчуулга, мөн түүнчлэн эл өгүүлэлд дурдагдах “түүх (History)”-ээс ялгахын тулд ийнхүү “үлгэр” хэмээх үгээр буулгав.

¹⁰³ Энэхүү үг эл өгүүлэлд хэдэнтээ гарах агаад тодорхой, ойлгомжтой болгох үүднээс хамгийн эхэнд дурдсаныг “Христийн шашны” хэмээн тодотгосон бөгөөд энэхүү орчуулгад ийнхүү “Несторын номлогчид” гэнэ.

¹⁰⁴ Англи эхэд буй “rise” гэх үгийн тайлбарыг мөшгөн үзвэл “1. Байгаа байрнаасаа өөдөө чиглэх, өөдөө хөөрөх; 2. Босох, өндийх өөдлөх; 3. Нар, сар тэнгэрийн хаяанаас дээш гарч ирэх; 4.” буюу “хэвтээ тэнхлэгийн байранд байх юмс босоо байрлалд очих; доор байх зүйлс дээшээ, өөдөө болох” (*Oxford Advanced Learner’s Dictionary*, 2010) гэсэн ерөнхий утгыг нь гол болгож, энд наран өөдөө нэлээд гарчихсан тэр цаг үеийн тухай өгүүлж буй тул ийн “хөөрөх” хэмээх үгийг сонгов. Энэ нь могой цаг буюу 09:40-11:40 хүртэлх цаг аж. (Дулам.С, 2018b:105–143).

¹⁰⁵ “Наран мандах” цаг гэдэг нь 07:40-09:40 хүртэлх луу цаг (Дулам.С, 2018b:105–143).

¹⁰⁶ Наран газар дороос дөнгөж гарах буюу уулын цаанаас дөнгөж цухуйж буй мэт аажим мандах тул Монголчууд “ургах наран” гэх мэтээр хэлэлцэж, бичиж ирсэн уламжлал (Igor de Rachewiltz, 1972, 2013, 9603-р зүйлүүд)-ыг баримтлан ийнхүү “ургах” хэмээх үгийг энд сонгон хэрэглэв. Эл нь 05:40-07:40 цагийн хооронд аж (Дулам.С, 2018b:105–143). Гэвч энэ “наран хөөрөх”, “наран мандах”, “наран ургах” гэх хэлцүүд цаг хугацаа, орон зайн хувьд өөр хоорондоо ялгаатай тул эл өгүүллийн орчуулгад эдгээрийг ялгаж ойлгохыг дашрамд дурдахад илүүдэх юун.

¹⁰⁷ (*The Holly Quran*, 2000)-аас дэлгэрэнгүйг үзнэ үү.

¹⁰⁸ 1. Монголчууд гурвалжин гилбэр дүрстэй, эсвэл өндгөлжин хэлбэртэй, улаан хүрэн, улаавтар шар, хар өнгөтэй том нь нударган чинээ цахиурлаг чулууг «задын чулуу» гэдэг байжээ (Болдбаатар Ю, 2008:32); 2. Шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдуулж үздэг бүх талаас нь уртааш ялтас цуулж авдаг асан нэгэн зүйл шовх үлдцийг монголчууд «задын чулуу» хэмээн нэрлэж иржээ (Гонгоржав.Г, 2005:17).

оруулжээ. Огуз (Oghuz)-ын ханхүү “өөрийн өмнөх үеийн нэг өвөг нь эцэгтэйгээ зөрөн байж зүүнш зорчиж, нэгэн газар хүрч ирээд, нутгийн ардаас “нэгэн уул хаасны учир энэ газраас цааш явах боломж үгүй юм” хэмээн сонссон” тухай Абу ал-Аббас Иса (Abu'l-'Abbās 'Īsā)-ийн хүмүүс¹⁰⁹-г нэгэнтээ хүүрнэсэн байдаг. Тэдний хэлснээр “тэрхүү уулын цаанаас наран мандах агаад тэр нь газар дэлхийтэй ойр тул, халуу шатахгүй газар гэж үгүй” аж. Харин ханхүүгийн өвөг “Тэнд хүн, амьтан байдаг уу?” хэмээн асуухад “Байдаг” гэж тэд хариулжээ. Тэрээр мөн “Та нарын хэлсэн шиг тийм нөхцөлд тэд яаж амь зууж, аж төрдөг вэ” гэхэд “Газрын доогуур хонгил, уулын гүнд агуй байх агаад наран мандахын үест хүмүүс тэнд бүгж, шингэх¹¹⁰-ийн цагт тэндээсээ гарч ирдэг. Харин амьтад чулуу авч зогсдог нь туйлын хачирхалтай агаад үүний учрыг мэдэх чин хүслийг төрүүлжээ. Тэр амьтад бүгд нэг нэг чулуу авч, амандаа зуугаад, толгойгоо тэнгэр өөд өлийлгөн, өөрсдийгөө сүүдэрлүүлнэ. Удалгүй нэг хэсэг үүл хуралдаж, тэднийг нарнаас халхалдаг” гэж хариулжээ. Түрэгийн ханхүүгийн өвөг мөнөөх улсад нэвтэрч, сонссон бүхэн нь үнэн болохыг олж үзэв. Тэрээр дагалдан яваа хүмүүсийн хамт мөнөөх амьтад руу дайрч, чулуунуудыг нь авч цуглуулан, даах хэмжээгээр өөрийн улс руу зөөн аваачиж, тэр цагаас хойш өнөөг хүртэл хадгалсаар ирсэн бөгөөд цас бороо оруулахад хэрэглэж байжээ⁸).

Жон де Плано Карпини (John de Plano Carpini)-ийн “Монголчуудын түүх (Ystoria Mongalorum)” номдоо тодорхойлсончлон, тэрхүү “наран ургах зүгийн газар” гэдэг нь Чингис хааны байлдан дагуулж асан улсуудын нэг юм. Эл түүхийг “Татар¹¹¹-чуудын Харилцаа (The Tartar Relation)”⁹) нэртэй Жорж Д.Пэинтер (George D.Painter)-ийн саяхан нягтлан шүүж, орчуулсан зохиолын сонирхолтой хэсгийг нэмэлт болгон оруулсан хувилбараар ярих болжээ.

Чингис¹¹² (Chingis) цэргүүдийн хамтаар дүрвэж, баруунтаах уулсаас умарш чиглэн одов. Гурван сар тасралтгүй цөлөөр явсны эцэст цэргүүдэд хоол хүнс хомстсон учир арван цэрэг тутмын нэгийг идэх зарлиг буулгажээ. Тэд ийнхүү гурван сарын турш явсаар Нара иргэн (Naraygen) буюу Нарны хүмүүс (Nara гэдэг нь “Нарны Татарчууд”, харин Irgen гэдэг нь “Иргэн” гэсэн утгатай) гэсэн нэртэй газар сүндэрлэх уулсын дунд хүрэлцэн ирлээ. Тэр газар хүрээд нэг ч хүнтэй таарсангүйд ихэд гайхав. Гэтэл удаж төд удалгүй эхнэртэйгээ яваа

¹⁰⁹ Мэдээлэгчид

¹¹⁰ Наран шингэх цаг гэдэг нь тахиа цаг буюу 17:40-19:40 бололтой (Дулам.С, 2018b:105–143). Харин “наран шингэхийн урьдах цаг” гэх мэт хэллэг монголын уран зохиолуудад нэлээн дурдагдсаны нэгэн жишээ бол Монголын Нууц Товчоо (Igor de Rachewiltz, 1972, 2034, 4038, 5537, 6720, 8933, 10729, 11650-р зүйл) юм.

¹¹¹ “Тартар” буюу “Татар” гэх нэрийн тухай дэлгэрэнгүйг (Монголын эртний түүх, 2017:25–63)-ээс үзнэ үү.

¹¹² Энд зохиогч Чингис (Chingis) хэмээн бичиж, харин дараа нь Чингис хан (Chingis Khan) гэж тэмдэглэснийг уг эхийг хаалтад оруулж, тэр хэвээр нь үлдээв.

нутгийн нэгэн эртэй таарч эл нутгийн иргэд хааш одсоныг асуун шалгааж, тэд ууланд нүхэн гэр (буюу өрх)¹¹³ барьж суудаг талаар олон зүйлийг мэдэж аваад, “тэндээсээ гарч дайтах санаа бий эсэхийг асуулгахаар эмийг нь дэргэдээ олзлон авч үлдээд, мөнөөх эрийг илгээв. Тэр эрийг буцах замд наран мандах дуунаар татарчууд түрүүлгээ харан газар үхэтхийн унаж, олон хүн тэр дороо амьсгал хурааж байлаа. Тэдгээр нутгийн уугуул иргэд цэргүүдтэй тулгарч, шөнө дүлээр тэдэн рүү дайрч, маш олон татар иргэнийг хороожээ. Чингис хан (Chingis Khan) амьд үлдсэн хэдтэйгээ дутаахдаа олзолсон эхнэрийг нь хамт авч одов.

Тэдгээр татар иргэн өөрсдөө христийн шашны санваартан (friars) нарт хэлсэн учраас тэрхүү эм эцэстээ удаан хугацаагаар тэдэнтэй үлдэж, өмнө өгүүлж байсан улс энэ ертөнцийн хязгаарт бий, түүнээс цааш (хуурай)¹¹⁴ газар үгүй зөвхөн их далай л бий хэмээн эргэлзэх зүйлгүйгээр итгэл дүүрэн хэллээ. Нарантай ихэд ойр тул мандах тэр агшинд нэн ялангуяа зуны улиралд тэр мэт байгалийн болоод асар их хэмжээний хүчтэй дуу, нүжигнээн тийн сонсогддог аж. Энэ нь наран, тэнгэр хоёрын эсрэгцлээс үүдэлтэй бөгөөд наран нь нарны замаар дайран өмнөш эргэх хүртэл хэн ч байсан гадаа ил задгай газар байхын арга үгүй, түүнээс болоод шууд амиа алдаж мэдэх, эсвээс цахилгаанд цохиулсан мэт гэмтэж бэртэх аюултай. Тиймээс иргэд уулын агуй дотроо том хэнгэрэг болон бусад зэмсэг дэлдэж, тэдгээрээс гарах дуу чимээгээр нарны тэр их дууг дардаг. Энэ нутагт тэгш тал зонхилох бөгөөд хөрс нь үржил шим сайтай. Уулс нь хөндөлдөн тогтсон ч төдийлөн сүрлэг том биш юм.

Карпини бээр маш товч бичсэнээс төдийлөн зөрүүгүй энэхүү хувилбарт эл үлгэрийг Монголчууд үе дамжуулан хэлж ирсэн бөгөөд үүнийг Нарайргэн (Narayrgen (буюу наран ургах зүгийн газарт өгсөн “Нарны иргэд” гэсэн нэр)) гэх Монгол нэрээр нь баталж болохыг онцгойлон дурджээ. Япон (Jih-pen kuo (country of the source of sun (нарны эх болсон улс))) улсад өгсөн Хятад-Япон нэрийг монгол хэлэнд шууд буулгасан “кальк” орчуулга болох Нарайргэн (буюу Narayrgen) гэх нэрийг Профессор Д.Синор (Denis Sinor) сонирхон судалсан байдаг¹⁰). Энэ мэт тайлбарыг зөвхөн Карпинийн тэмдэглэсэн үлгэрийн хувьд үнэмшилтэй хэдий ч Бридиа (de Bridia)-ийн өгүүлсэн үлгэрийг Монгол уг эхээс нэлээд холдсон гэж үздэг. Гэвч “нарны иргэд (people of the sun)”-ийг “задын чулуу”-ны уг гарвацийн талаар өгүүлэх Христийн Домог (Christian Legend), Коран болон

¹¹³ “Монгол гэрийн сүлд гэгддэг “өрх” хэмээх үгийн гарал нь “erü-ke” буюу “erü-” (эрэ-, малта-) хэмээх үйл үгийн язгуураас үүссэн “малтмал”, “малтмал гэр”, “малтмал нүхэн гэр” гэсэн утга бүхий “erüke” гэдэг үг болох талаар манай хэл шинжлэлчид, үгийн гарал судлаачид [Б.Ринчин нар] нэгэнт тогтоожээ” (Дулам С. 2018а: 213–217).

¹¹⁴ Англи хэлний “land”, монгол хэлний “газар” хэмээх үгнүүд олон утгыг илэрхийлдэг тул илүү тодорхой болгох үүднээс ийнхүү нэмж оруулав.

10-р зууны үеийн Огузын Домог (Oghuz Legend)-т дүрсэлсэн, агуйд амьдардаг ер бусын шидтэй, балар эртний хүмүүс гэж үздэг.

Зүүнш, Баруунш зорчсон Александрын аялал түүнийг Дул-Харнайн¹¹⁵ (Dhu‘l-Qarnain) буюу “Хоёр эвэрт (The Two-Horned)” гэх нэрийг авахад хүргэсэн эсэхийг таахад нэн бэрх. Харин түүний дараа Умарш зорчсон бөгөөд энэ аялал нь түүний Гог, Магог¹¹⁶ (Gog and Magog)-ийн иргэдийг дотогш нэвтрүүлэхгүй хаалт болгож, уулын хавцлыг битүүлэх гэж төмөр, гуулиар хаалга хийлгэж байсан цаг хугацаатай давхцах агаад тэрхүү хаалгыг барих үйл явцыг дараах байдлаар дүрслэн бичжээ¹¹⁷.

“... Тэрээр (буюу Александр) чадварлаг гар урлаачдыг дэргэдээ байлгаж, тэрхүү сайн чанарын төмөр хаалгыг хийлгэж байсан (гурван мянган дархан бас тусдаа гуулин хаалгыг хийж байв) бөгөөд тэдгээр гурван мянган урлаачийн дундаас нэлээд хэдийг сонгож, хамтдаа аварга биетэй амьтны арьсыг өвчиж авав. Тэдгээр арьсаар дархны тулман хөөрөг хийж гал гаргаад, тэр галд гууль, төмөр хоёулыг нийлүүлж хайлуулав. Яг нэг хүн шавар зуурч буй мэт нэг металлыг нөгөөтэй нийлүүлэн холино. Тэгээд арван хоёр тохой өргөн, мөн тийм хэмжээний өндөртэй хаалга, дараа нь том босго хийлгэж, хоёр уулын дунд босгосон хаалганыхаа доор мөнөөх босгоо байрлуулжээ. Түүнийгээ газар ухан суулгаж, дээрээс нь төмөр, гуулины хайлмалаа урсгана. Төмөр, гуулин оньснуудыг босгоныхоо дээд доод талд нь тогтоолгов. Ийнхүү суурилуулж дуусгаад хаалгаа хаах зарлиг буулгажээ. Дараа нь тус бүрдээ арван хоёр тохой урттай хоёр оньс хийлгэж, хоёр уулын зүг аваачин, хаалгандаа чагтлахыг (дархнуудад) зарлиг болгож, түүндээ зориулан нугас хийлгэв.”

Бид Монгол үндэстэн үүсэн бүрэлдсэн хийгээд дахин хүчийг олсон тухай Эргэнэ Хун¹¹⁷ (Ergene Qun)-ийн домогт гардаг хэсгүүдийг эргэн сануулъя. Энэхүү домгийг Персийн түүхч Рашид ал-Дин (Rashīd al-Dīn) маш дэлгэрэнгүй өгүүлжээ¹². Рашид ал-Дины цаг үеэс даруй 2000 орчим жилийн тэртээ Монголчууд бараг бүгд хөрш зэргэлдээх овог аймгуудтайгаа хийсэн тулаанд ялагдан, ердөө хоёр эр эхнэрийн хамт амь гарч, “Эргэнэ Хун” хэмээн нэрлэгддэг, сүрлэг сайхан уул, битүү ургасан ой модоор тал бүрээрээ хүрээлэгдсэн, үржил шимт нэгэн сайхан хөндийд толгой хоргодон амь зуух болжээ. Цаг хугацаа өнгөрсөөр тэдний хойч болох Нэгүс (Negüs), Хияан (Qiyān) нэртэй хүүхдүүд өсөж үржин, мөнөөх хөндийдөө багталцахгүй болтлоо дүүрч, дараа нь тэндээсээ гарч

¹¹⁵ Монголчуудын дунд Сулхарнайн гэх нэрээр алдаршсан бөгөөд “Арабын Цүл харнайн буюу Дул харнайн хэмээх үг монгол хэлэнд сунжраад Сулхарнай болжээ. Утга нь хоёр эвэрт хэмээсэн үг. Араб нар Македоны Александрыг чингэж нэрлэдэг байжээ” (Дамдинсүрэн.Ц, 2017:180–192).

¹¹⁶ Зарим бичвэрт Мэигог гэж галигладаг хэдий ч Магог (*Ариун Библи*, 2013: 9); Магог (*Библи*, 2015: 41); Магог (буюу マゴグ (Magogu)) (*Bilingual Bible*, 1984:10) (The Old Testament)) зэргийг харгалзан “Магог” гэв.

¹¹⁷ Эргэнэ гүнгийн домог ч гэж бас хэлдэг.

шинэ нутагт бууя хэмээн цугаар ярилцаж тогтов. Тэрхүү уулсын нэгээхэн хэсэгт төмрийн уурхай байх агаад их хэмжээний мод, модны нүүрсийг цуглуулаад, уурхай байрлах эгц эргэцгийн хормойд аваачиж хураав. Дараа нь тэд далан үхэр, адуу нядалж, арьс ширээр нь мөн тооны дархны тулман хөөргийг хос хосоор нь хийв. Хураасан мод, модны нүүрсэндээ гал өрдөн, нөгөө далан хос хөөргөө нэгэн зэрэг үлээж, тэр их галд төмрийн хүдрээ хайлуулж урсган, шуудуу гаргаж, түүгээр уруудан тал нутаг руу урсгаж, нүхэн хоолой гаргав.

Тэдний соёлд байдгийн адил, Эргэнэ Хунгийн домог (The Ergene Qun legend)-ийг Монголчууд өөрсдийн Түрэг¹¹⁸ (Turkish) угсаатны өвөг дээдсээс уламжлан авч дамжуулсан бололтой. Хятадын түүхчдийн өгүүлсэнчлэн, Хөх түрэг (T'u-chüeh)-ийн уламжлалд уулын агуйн талаар хүүрнэх бөгөөд өөрсдийн анхны өвөг дээдэс болох бөрт чоно гэргийн хамтаар дайснаасаа дутааж, оромж хайн тэр агуйд ирсэн тухай өгүүлдэг. Тэр агуйгаар дамжин тэд хэдэн зуун мод талбай эзлэх, өвс ногоо жигдэрсэн тал сайхан газар одож, тэндээ хэдэн үеэрээ нутаглаж, эцэс сүүлдээ Алтайн өвөр биед очиж суурьшив¹³). Уулсын дунд айх аюул үгүй, амар тайван сууж асан Түрэг угсаатны өвгийг Несторын номлогчид Гог, Магогийн үндэстэн хэмээн үзсэн нь үндэслэл муутай ч, үгүйсгэж бас болмооргүй таамаглал юм. 13-р зууны үеийн монголчуудыг ийнхүү тэр иргэдтэй адилтгасныг бид өнөө цагт буй сурвалжуудаас мэдэх боломжтой. Европын аялагчдын бичсэнийг эс тооцвол, 1257 онд бичиж дуусгасан Садийн Бустан (Būstān of Sa'dī)-аас бид эш татаж болно. Тэрхүү зохиолоо Александр болон түүнийг бишрэн дагалдагч Атабег Абу Бакр (Atabeg Abū Bakr)-ын бичсэнээс арай өөрөөр буюу дараах байдлаар тэмдэглэжээ.

Александр гууль болон чулуугаар хана босгож, Гогийг энэхүү ертөнцөөс тусгаарлав. Тэрс үзэлт Гогийн эсрэг таны босгосон хана Александрын босгосон ханатай адил гууль биш харин алт билээ¹⁴).

Төмөр хайлуулсан үйл явцын тухайд, Эргэнэ Хунгийн үлгэр (Ergene Qun story) болон төмрийн дарх хийхээр Жужан (Juanjuan)-ыг зорьсон (Тэр цаг үеэс хойш тэд уулнаас бууж, Жужанчуудыг довтолж, нутгаас нь хөөн гаргажээ) Хөх түрэгүүдийн гүйцэтгэсэн үүргийг бэлгэдэн бичсэн Түрэгийн домог (Turkish legend) хоёр хоорондоо зөрүү үгүй юм. Нөгөө талаас авч үзвэл, энэ нь Гог, Магогийн иргэд эцэстээ Александрын босгосон төмөр, гуулин хаалгаар нэвтрэн орж, “аварга биетэй араатан амьтан”-ы арьсаар хийсэн тэр том

¹¹⁸ Өдгөө Түрэг судлал (Turkic studies or Turkology), Турк судлал (Turkish studies) нь судалгааны хамрах хүрээгээрээ ялгаатай тул тусдаа, бие даасан салбар болглоо хөгжиж, ийнхүү ялгаатай нэрлэгдэж хэвшжээ. Харин эл өгүүллийг бичиж хэвлүүлж байсан цаг үед ингэж ялгамжтайгаар авч үздэггүй байсан бололтой. Тиймээс зохиогчийн хэрэглэсэн “Turkish” гэх нэрийг түүний агуулгыг нь харгалзан “Түрэг”, мөн хойно өгүүлэх “Turks” гэх нэрийг “Түрэгүүд” хэмээн тус тус орчуулав.

дархны тулман хөөргийг бүтээсэн уран дархнуудын нэгэн адилаар өөрсдийн зорилгоо хэрэгжүүлжээ.

Александр цааш умарш одож, Харанхуйн Орон ((the Land of Darkness) энэ нь дундад зууны үед, магадгүй түүнээс ч өмнөх цаг үед одоогийн Оросын Хойно буюу Хойд туйлын наахна орших бүс нутагт өгсөн нэр байж болох юм.)-ны захад тулж ирэв. Аюулгүй буцаж ирэхийг бодолцон, бүгд хөхүүл унагатай гүү унаж, тэндээс дотогш нэвтрэхийг нутгийн уугуул иргэд тэдэнд зөвлөжээ. Учир нь нялх унагаа үлдээсэн гүү ямар ч тохиолдолд замаа олоод буцаж ирдэг аж¹⁵). Энэхүү үлгэр Огуз Түрэгүүд (Oghuz Turks)-ийн өөрийн нь нэрээр нэрлэсэн Огузын Домог-ийн Рашид ал-Дины бичсэн хувилбарт бий. Огуз болон дагалдан яваа хүмүүс цугаар Харанхүлүг (Qaranghuluq) буюу нөгөө Харанхуйн Оронд нэвтэрч, унагануудыг нь хилийн заагт зэллэж орхиод, 4 гүү, 9 дудрай¹¹⁹ унаж очив¹⁶). Энэ тухай Марко Поло (Marco Polo)-ийн зохиолд ч бас тэмдэглэгдэн үлджээ. Тэрээр Цагаан Ордны нутаг (буюу одоогийн Төв Казакстан) буюу Кончийн хаант улс (Conchi's kingdom)-аас умарш нэлээд алсад орших “Харанхуй” хэмээх нэртэй газрын талаар өгүүлжээ. Мөн түүнчлэн тэрээр хэрвээ энэ үнэн бодитой байсан бол “наран үгүй, саран үгүй, одод бас үгүй... харуй бүрийд буй мэт зөвхөн харанхуй бүчих” энэ оронд Татарчууд хэрхэн нэвтрэн орж ирэх билээ? хэмээн хүүрнэсэн гэдэг. Түүний хэлснээр тэд унагатай гүү унаж, унагануудыг нь энэ газрын захад үлдээн нутгийн гүн рүү явлаа. Тэдгээр гүү өөрсдийн унагандаа заавал ирэх учраас буцах замаа хэн хүнээс илүү сайн мэдэх ажээ¹⁷).

Энэхүү үлгэрийн талаар хэлэхэд, “Рашиддын Огуз-Намэ (Oghuz-Nāma)-д гардаг үйл явдал үүнийг маш эртнийх гэдгийг батлах биз ээ” хэмээн Юүлэ (Yule)-ийн хэлсэнтэй санал нийлэхгүй гэдгээ Пеллио (Paul Pelliot) илэрхийлсэн байдаг. Тэрээр “Рашиддын өгүүлсэн нь Мусулман¹²⁰ шашны нөлөөгөөр нэлээд дэлгэрсэн бөгөөд Огуз-хан (Oghuz-khan)-ны Уйгурын домог (Uighur legend)-т Харанхуйн орны талаар нэг ч үг дурдаагүй юм. Тэрхүү домгийг бичсэн цаг хугацаа Рашиддын цаг үеэс төдийлөн эртгүй ч, бичихдээ Мусульман шашны үзэл санааг огт тусгаагүй. Мөн түүнчлэн Рашид, Поло хоёул үнэн хэрэгтээ шууд биш ч Александрын туужийн боловсронгуй болгосон Дорнын хувилбарыг эх сурвалжаа болгосон юм”¹⁸). Хүмүүс энэхүү гаргалгааг хүлээн зөвшөөрөх ч дахин засварласан Мусульманы нэгэн хувилбарт “Александрын домгийг Түрэгүүд бас Монголчуудад хүргэсэн” хэмээн шууд дүгнэснийг дагахад нэн бэрх. Тиймээс миний бие “энэхүү Харанхуйн оронд хүрсэн тухай үлгэр нь наран ургах зүгийн ард түмний түүх болон төмөр, гуулин хаалганы тухай үлгэрийн нэгэн адил, Төв Азийн ард түмний тогтсон уламжлалд өөрийн байр суурийг эзлэх болсон нь Несторийн номлогчид тэдгээр улсад орж ирснээс үүдэлтэй” гэсэн нэгэн саналыг дэвшүүлж байна. Мөн түүнчлэн Рашид-ал-Дин төдийгүй 11-р зууны үеийн толь зүйч Кашгарын Махмуд (Mahmūd al-

¹¹⁹ Эм илжиг (Монгол хэлний их тайлбар толь, буюу <https://mongoltoli.mn/dictionary/detail/35287>)

¹²⁰ Зохиогч Musulman, Muslim, Islam хэмээн бичсэнийг тохиолдсон газар бүрд уг эхээр нь үлдээв.

Каӡгагӡ) болон исламын шашинд орсон 10-р зууны үеийн нэгэн Зороастр (Zoroastrian)¹⁹⁾-ийг баримтлагч Ибн ал-Мухафа (Ibn al-Muqaffa)-ийн зөвшөөрлөөр Гардиз (Gardīz)-ийн өгүүлсэн задын чулууны уг гарвацийн талаарх нэгэн домогт гардаг, Түрэгийн өвөг болох Иафет (Japhet)¹²¹-ийн талаар дүрслэн бичсэнийг “*Муслимын гэхээсээ илүү Христийн шашны нөлөө байна*” гэсэн бас нэгэн зүйл санал гаргаж байна.

Зүүлт, тайлбар

- 1) Nicholas POPPE, Eine mongolische Fassung der Alexandersage (Александрын туужийн монгол хувилбар), ZDMG (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft), CVII, 105-129-р тал
- 2) Francis W. CLEAVES, An Early Mongolian Version of the Alexander Romance (Александрын туужийн эрт үеийн Монгол хувилбар), HJAS (the Harvard Journal of Asiatic Studies), XXII, 1-99-р тал
- 3) Eine mongolische Fassung... (Александрын туужийн монгол хувилбар), 105-р тал
- 4) Энэ зохиолын англи орчуулга. E.A.Wallis BUDGE, The History of Alexander the Great (Аугаа Александрын түүх), (Cambridge, 1889), 144-158-р тал.
- 5) Theodor NÖLDEKE, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans (Александрын туужийн түүхэнд оруулсан хувь нэмэр) зохиолыг үзнэ үү, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse, XXXVIII (1890), Abhandlung V, 31.
- 6) BUDGE, The History of Alexander the Great (Аугаа Александрын түүх), 148-р тал.
- 7) xviii, 88-89-р тал: “Дараа нь тэрээр [Dhu’l-Qarnain] нэгэн замыг дагаж явсаар наран ургах газар хүрээд, хүмүүсийн дээр наран мандахыг олж үзээд, түүнээс халхлах зүйл тэдэнд үгүй болохыг мэджээ.”
- 8) J.A.BOYLE, Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages (Дундад зууны үеийн Түрэг, Монгол бөө мөргөл) зохиолыг үзнэ үү, Folklore, LXXXIII, 177-193 (187-188)-р тал.
- 9) R.A.SKELTON, Thomas E.MARSTON, George D.PAINTER, The Vinland Map and the Tartar Relation ((Винландын газрын зураг ба Татарчуудын харилцаа), (New Haven and London, 1965)), 21-106 (64-66)-талыг үзнэ үү. Карпинийн хувилбарт байхгүй үг, хэллэг, зарим тохиолдолд бүтэн өгүүлбэрийг ялгахын тулд Пэинтер үсгийн налуу хэлбэрийг сонгон хэрэглэжээ. Карпинийн хувилбар дахь тэдгээртэй дүйхүйц бичвэрийн латин эхийг сонирхож байвал A.van den WYNGAERT, (Sinica Franciscana (Францискана урсгалыг баримтлагч дорнынхон), I (Quaracchi-Florence, 1929), 62-63-р тал)-ыг үзнэ үү. Мөн англи орчуулгыг сонирхож байвал Christopher DAWSON, The Mongol Mission ((Монгол Элч), (London, 1955),) 24-25-р талыг үзнэ үү.

¹²¹ Зарим бичвэрт “Жеифет” гэсэн хувилбар байх хэдий ч “Иафет” (*Ариун Библи*, 2013:10); “Эфээт” (*Библи*, 2015:41); “Яапет” (буюу *ヤベテ* (Yapete)) (*Bilingual Bible*, 1984:10) (The Old Testament)) зэргийг харгалзан “Иафет” гэж галиглав.

- 10) Denis SINOR, Mongol and Turkic Words in the Latin Versions of John of Plano Carpini's Journey to the Mongols (1245-1247) ((Плано Карпиний Монгол руу хийсэн аялын латин хувилбар дахь монгол, түрэг үгс), Л.Лигети (Louis LIGETI) хянан найруулав, *Mongolian Studies* (Amsterdam, 1970) 537-551 (542-545)-р тал).
- 11) Миний бие Христийн Домог (Christian Legend)-оос бус өдгөө хадгалагдаж үлдээгүй араб хувилбар дээр тулгуурлан бичсэн Александрын туужийн Этиоп хувилбараас эш татсан. Учир юу хэмээвээс, Коран ((the Koran) (xviii. 88-89)) болон Эргэнэ Хунгийн домог (хойно өгүүлнэ, 269-р тал)-оос гадна Домог (Legend)-ийн уг эхэд лавтайя өгүүлэх дархны тулман хөөргийг хэрхэн хэрэглэх талаарх тайлбар сэлт багтсанд оршино. Мөн энд эш татсан хэсгийг Е.А. Wallis BUDGE, The Life and Exploits of Alexander the Great ((Аугаа Александрын туулсан амьдрал, байгуулсан гавьяа), (London, 1896), I, 237) зохиолоос харж болно.
- 12) Sbornik Letopisei (Судрын чуулган), I/1, L.A. KHETAGUROV (Moscow-Leningrad, 1952) орчуулав. 153-154-р тал.
- 13) LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten sur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) (Зүүн Түрэгийн түүхийн талаарх Хятад мэдээ), (Wiesbaden, 1958), I, 40.
- 14) E.G. BROWNE, A Literary History of Persia (Персийн утга зохиолын түүх), III (Cambridge, 1928), 16-р тал.
- 15) Эл түүх утгаа Сюүдө Келистенийз (Pseudo Callisthenes)-ээс уламжлагдан ирсэн. Тиймээс Христийн Домог-ийн үргэлжилсэн үгийн төрлөөр бичсэн хувилбарт багтаагүй ч Сирийн яруу найрагч Сару (Saruq, 521 онд таалал төгссөн)-ын шүлгийн хэмнэлээр бичсэн хувилбарт бий. NÖLDEKE-ийн “Beiträge... (Александрын туужийн түүхэнд оруулсан хувь нэмэр)”-ээс харна уу. 30-р тал.
- 16) Karl JAHN (орчуулав), Die Geschichte der Oguzen des Rašid ad-Dīn (Рашид ал-Диний бичсэн Огузын түүх), (Vienna, 1969), 26-р тал.
- 17) L.F. BENEDETTO (орчуулав), The Travels of Marco Polo (Марко Пологийн аялал), (London, 1931) 387-р тал.
- 18) Paul PELLIOT, Notes on Marco Polo (Марко Пологийн тухай тэмдэглэл), II (Paris, 1963), 618-р тал.
- 19) BOYLE, Turkish and Mongol Shamanism (Түрэг, Монгол бөө мөргөл), 186-187-р тал.

Орчуулахад ашигласан хэрэглэгдэхүүн

Монгол хэлээр

1. *Ариун Библи.* (2013). Ариун Бичээс Нийгэмлэг.
2. Бадраа.Ж. (2017). *Судлах, сургахын арга ухаан.*
3. *Библи.* (2015). Монголын Библийн Нийгэмлэг.
4. Болдбаатар Ю. (2008). *Монгол нутаг дахь эртний нүүдэлчдийн задын шүтлэг.*
5. Ганхуяг.Ч. (2010). *English-Mongolian Dictionary.* Улаанбаатар.

6. Гонгоржав.Г. (2005). *Монголчуудын чулуун өв соёл*. Улаанбаатар.
7. Дамдинсүрэн.Ц. (2017). *Сулхарнайн тууж: Vol. IV боть*. МУИС-ийн Монгол Судлалын Хүрээлэн, МУИС-ийн Түүхийн Тэнхим, ШУА-ийн Түүх Археологийн Хүрээлэн. Улаанбаатар.
8. Дулам. С, & Хасбаатар. Ц. (1980). *Уран зохиолын онолын үүд*. Улаанбаатар.
9. Дулам.С. (2018а). “*Eriike*” хэмээх үгийн гарал хийгээд утга бэлгэдэл: *Vol. I (IV)боть*. МУСУИС. Соёл, Урлаг судлалын сан хөмрөг.
10. Дулам.С. (2018b). *Цагийн бэлгэдэл*. МУСУИС. Соёл, Урлаг судлалын сан хөмрөг.
11. *Монголын эртний түүх: Vol. Тавдугаар боть*. (2017). МУИС-ийн Монгол Судлалын Хүрээлэн, МУИС-ийн Түүхийн Тэнхим, ШУА-ийн Түүх Археологийн Хүрээлэн.
12. Мөнхбаяр.Б. (2011). *Монголын уран зохиолын тайлбар толь*. Улаанбаатар.
13. *Oxford-Monsudar English-Mongolian dictionary* (1st edition). (2004). Монсудар хэвлэлийн газар.
14. Чинбат.Э. (2001). *Англи-Монгол толь*. Улаанбаатар.

Гадаад хэлээр

15. Abdullah Yusuf Ali (орчуулав.) (2000). *The Holly Quran*. Worldworth Editions Limited. Great Britain.
16. *Bilingual Bible*. (1984). World of Life Press.
17. Igor de Rachewiltz. (1972). *Index to the Secret History of the Mongols*. Indiana University. Bloomington
18. *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (8th edition). (2010).

Цахим эх сурвалж

Монгол хэлний их тайлбар толь. ([Монгол толь \(mongoltoli.mn\)](http://mongoltoli.mn))